

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

Gazzali Düşüncesinde İnsanın Kemali,

Ü. Betül Kanburoğlu Ergün

İstanbul, İLEM Yayınları, 2020, 273 sayfa, ISBN: 978-7800-10-5.

Değerlendiren / Reviewed by: Asel Ebrar DÖNMEZ

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami İlimler Anabilim Dalı İslam

Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Gençlik ve Spor Daire Başkanlığı personeli

orcid.org/0002-7227-2684, aselebrar.a@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi / Received: 11 Mayıs 2021/ 11 May 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Haziran 2021 / 17 June 2021

Yayın Tarihi / Published: 28 Haziran 2021/ 28 June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2021 / June 2021

Cilt: 5, Sayı: 1 Volume: 5, Issue: 1, Sayfa / Pages: 423-436

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

Copyright © Published by Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Kocaeli University,
Faculty of Theology, Kocaeli / Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Son dönemlerde üzerine konuşulan, yenilikler getirerek canlandırmaya çalışılan meselelerin başında eğitim gelmektedir. Türkiye'nin temel problemlerinden biri olan, insanın en temel hakkı ve ihtiyacı olarak tanımladığımız eğitimde; bilgiye en kolay şekilde ulaşma imkânı tartışmalı da olsa sağlanmaktadır. Ancak günümüzde eğitimin nihai hedeflerinden biri veya en temeli iş imkânı sağlamaktır. Üniversitelerin öğrencilere ilmi düstur vermesinin bir nostalji hâline geldiği bu dönemde elimizdeki eser farklı bir perspektif sunmaktadır. Yapılan tespit ve tanımlamalarla, hem eğitime dair çalışmalar yapan kişiler hem de toplumun faydalanacağı görülmektedir. Eserde, Gazzali'nin *eğitimin nihai amacının kişinin kemaline etki etmesi hatta kemalini sağlamalıdır* nazariyesi çerçevesinde yapılmaktadır. Bu tespite ulaşmak için Gazzali'nin eserlerinde insanın kemalinin imkânı, sınırı ve elde etme yolları belirlenerek okuyucuya sunulur. Asıl olarak eserde iki dinamik mevcuttur. İlk olarak eğitimin nesne ve öznesi olarak belirlenen insanın tabiatı, ahlakı ele alınmaktadır. Gazzali'nin eğitime dair temel fikri potansiyeli açığa çıkarmak ve kabiliyeti doğrultusunda yönlendirme faaliyeti olarak belirlenmektedir. Bu yönlendirme ve açığa çıkarma faaliyeti sonunda Gazzali'nin insanın marifetullahı ulaşması ve bunun asıl saadet olduğu ele alınır. Bu sebeple ikinci dinamik olarak kemal fikrine yer verilir. Gazzali'nin eserlerinden insanın kemal yolculuğuna dair yöntem ve ilkeler tespit edilir. Son olarak insanın marifetullahı erişerek kemal bulacağı ve bu erişmenin kişiye göre farklılıkların mevcut olduğu anlatılmaktadır. Bu sebeple de eğitim kişinin nefsinin yetkinleşmesine, yaratıcısı ile yakınlık kurmasına hizmet etmesi gerekliliği ifade edilir.

Anahtar Kelimeler: Gazzali, Eğitim, Kemal, Mizaç, Fitrat.

Abstract

Education is one of the issues that have been discussed and tried to be revived by bringing innovations lately. In education, which is one of the fundamental issues of Turkey, which we define as the most fundamental right and need of human, the opportunity to access information in the easiest way is provided, albeit controversial. However, today, one of the ultimate goals or the most basic of education is to provide job opportunities. In this period when it has become a nostalgia for universities to give scientific principles to students, the work we have presents a different perspective. With the determinations and definitions made, it is seen that both the studies on education and the society will benefit. The work is built within the framework of the theory of Gazzali that the ultimate goal of education should affect the perfection of the person and even provide his perfection. In order to reach this determination, the possibilities, limits and ways of achieving the perfection of man are determined and presented to the reader in the works of Ghazali. Basically, there are two dynamics in the work. First of all, the nature and morality of the human being determined as the object and subject of education is discussed. The basic idea of Ghazali about education is determined as an activity to reveal the potential and to direct it in line with his ability. At the end of this guiding and revealing activity, it is discussed that Gazzali's achievement of human merit and this is the real happiness. For this reason, the second dynamic idea is the idea of perfection. The methods and principles regarding the perfect journey of man are determined from Gazzali's works. Finally, it is explained that human beings will find perfection by achieving ingenuity and that there are differences in this achievement according to the person. For this reason, it is emphasized that education should serve to enhance the self and establish closeness with the creator.

Keywords: Gazzali, Education, Perfection, Temperament, Nature.

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

GAZZALİ DÜŞÜNÇESİNDE İNSANIN KEMALİ,

Ü. Betül Kanburoğlu Ergün

İstanbul, İLEM Yayınları, 2020, 273 sayfa, ISBN: 978-7800-10-5.

Toplumun sıkça üzerine konuştuğu konulardan biri nitekim insandır. Bulunduđumuz bir cemiyette, iş yerinde ya da aile efradı ile buluşmalarda, insana dair birçok fikir duyarız. Bu fikirlerin zemininde insanın ahlakı, yaratılışı, eğitimi gibi birçok dinamik bulunmaktadır. Aynı zamanda ahlak, eğitim gibi iç ve dış faktörlerle beslenen alanlara dair gerek toplumsal gerek akademik değerlendirmeler yapılır. Akademik alanda önümüze çıkan çalışmalardan biri *Gazzali Düşüncesinde İnsanın Kemali* kitabıdır. Eser, Uludađ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Ana Bilim Dalında Doktor Ü. Betül Kanburoğlu Ergün tarafından doktora tezi olarak kaleme alınmıştır. Doktora tezi olmasına rağmen akademik, ağır bir dille değil aksine kolay anlaşılacak şekilde yazılmıştır. Muhtemelen ilerleyen zamanlarda eğitim meselesine dokunacak olan eser, bu yazıda değerlendirilmeye çalışılacaktır. Yazı içerisinde, kitapta mevcut olan Gazzali'nin görüşleri aktarılacak akabinde yazarın bu görüşler üzerindeki değerlendirmelerine ve tercihlerine yer verilecektir.

Kitabın giriş bölümünde çalışmanın konusu, problemi ve amacı ele alınarak, çalışmanın yöntemi ve kaynaklarından bahsedilmektedir. Son olarak literatür hakkında da bilgi verilerek ilk bölüme geçilmiştir. Eserin amacı, Gazzali'ye göre eğitimde kemalin imkânını tahkik etmektir. Bu bağlamda içerisinde neyin eğitimi?, eğitimin gayesi nedir?, nasıl bir eğitim? soruları, Gazzali'nin *Mizân*, *el-Münkız*, *el-Meârif*, *Cevâhir*, *Bidâye*, *Ledün* ve diğer birçok eserinden iz sürerek cevaplanmaktadır. Eser dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan; *Gazzali'nin Entelektüel Biyografisi: Munkız Üzerinden Kemali Okumak* başlığında, Gazzali'nin kemal yolculuğundaki merhaleler değerlendirilmektedir. Bu merhaleler dört durak şeklinde tasnif

edilmekte ve Gazzali'nin entelektüel hayatının bir özeti sunulmaktadır. İkinci bölüm olarak İnsan: Tabiat ve Ahlak" başlığında, Gazzali'nin eserlerimde geçen insanın ruh-beden ilişkisi, insan ruhunun özellikleri ve insanın ruhu anlamında kullandığı kavramlardan bahsedilmektedir. İnsan tasavvurunu sağladıktan sonra İnsanın Tabiatı başlığı altında Gazzali'nin eserlerindeki fitrat ve mizaç kavramlarını inceler. Bölümün son başlığı olan *Ahlak*'ta ise ahlakın tanımı, Gazzali'nin ortaya koyduğu ahlakı güzelleştirmenin yollarından bahsedilir. Eserin ilk iki bölümünde insanın ruh, beden ilişkisi, mizacı ve fitratının Gazzali'deki anlamları açıklandıktan sonra kitabın temel problemi olan kemal bahsine geçmektedir. Üçüncü bölüm *Kemal: İnsanın Yetkinliği* iki ara başlıktan oluşur. *Kemal Meselesinin Mahiyeti*, İnsanın Kemali başlıklarıdır. Dördüncü ve son olarak *Eğitim: İnsan Değişir mi?* sorusunun sorulduğu başlıkta; Gazzali'nin eğitimi ele alış şekli, insanın kemale ulaşmasında eğitimin rolü, ilişkisi, eğitimdeki kavramlar, eğitimin anlamı ve asıl gayesi, imkânı ve sınırı, ilkeleri, gerekliliği tartışılmıştır.

Gazzali'nin Entelektüel Biyografisi: Münkız bölümünde, fikir sahibinin kendi hayatı üzerinden kemal fikrinin okunduğu görülmektedir. Aynı zamanda verilen biyografi, standart biyografilerden farklılık göstermektedir. Zira Gazzali'nin hayat hikayesi bir şahsiyet inşası minvalinde incelenmektedir. Gazzali'nin hayatı dört merhale olarak incelenmektedir. Bu merhaleler birer durak olarak ele alınır ve Ergün'ün kendi değerlendirmeleri sonucu isimlendirilir. İlk durağa *ikaz* ismi verilir. Eşkıyaların, Gazzali'nin yolunu kesmeleri ve ganimet olarak kitaplarını almak istemeleri ile beraber ilim ve amel durağının oluşumundan bahsedilir. Hayatındaki ikinci durak *arayış* durağıdır. İlk duraktaki ilim ve amel arasında kurulan bağ, Gazzali'yi ilmin doğruluğuna yöneltir. Bu sebeple hakikat iddiasında olduğunu iddia edenlerin fikirlerini sorgular. Bu sorgulama sonucunda üçüncü durak olan *kriz* durağına ulaşır. Hayatının bu evresinde kesin bilgiyi ve bu bilgiye ulaşma kaynaklarını sorgular. 4. durak, *uyanış* durağıdır. Gazzali bu dönemde sufilerin dünyasına yöneldiğini ifade eder. Bu ilgi ve alakası sonucu kişiyi hakikate ulaştıracak yolun tasavvuf olduğunu savunur. Verilen durak isimleri ve içerisinde bahsi geçen olayları incelediğimiz zaman bu isimlendirmelerin yerli yerinde olduğunu görmekteyiz.

İkinci bölümde Gazzali'nin insana dair tespitleri, eserleri üzerinden değerlendirilerek ele alınır. Bu bölümde asıl olarak “neyin eğitimi” sorusuna cevap verilmektedir. Çünkü eğitimin muhatabı olan insanı tanımlamadan, ihtiyacı ve bu ihtiyaca bağlı sonuçların ne olduğu elde edilemeyecektir. Bölümün başında ilk olarak Gazzali'nin insana dair tespitleri değerlendirilir. İnsan ve Yapısı başlığında; ruh ve beden ilişkisi, ruhun özellikleri Gazzali'nin eserlerindeki karşılıklarıyla açıklanır. Gazzali'ye göre insan, cisim ve cevheri nefisten oluşur. Bu cisim; karanlık, yoğun, oluş-bozuluşa tabi, topraktan oluşmuş ve bir araya gelmiş, kendi başına iş göremeyendir. Cevheri nefis ise; birleşik olmayan, aydınlık veren, idrak eden, eyleyen, hareket eden, aletleri ve cisimleri tamamlayandır. Bu tanımlamayla insanın iki zıtlıktan meydana geldiği, karanlığa sahip olmasıyla beraber aydınlık verebilecek bir kabiliyete sahip olduğu, kendi başına iş göremeyen olsa da eyleyen, aletleri ve cisimleri tamamlayacak bir yazılıma sahip olduğu değerlendirilmeleri yapılır. Bu iki oluşum insanın beden ve ruhudur. Ergün'ün tespitlerine göre Gazzali, ruh ile beden arasındaki ilişkide bedeni, ruhun aleti olarak tanımlar. Bu sebeple bedeninin, ruha hizmet etmek için varlık kazandığına işaret eder. Gazzali'ye göre nefis bir bedende, mekânda duramaz ve yerleşmez. Bu sebeple bedeni; ruhun aleti, kalbin aygıtı, nefsin bineği olarak tanımlar. Beden tanımlandıktan sonra Ergün, “Beden bir alet ise nefis nedir?” sorusunu sorar. Gazzali'ye göre nefis marifetin mahallidir. Bu marifet vasfı insanı tüm hayvanlardan üstün kıldığı, Allah'a kavuşacak olan ve mükafat ve cezaları görecek olan nefis olduğu için nefsin arınmasını gerekli görür.

İnsan Ruhunun Özellikleri başlığı altında Gazzali'nin insan ruhuna dair tespitleri yer almakta ve eğitim ile ilişkisi kurulmaktadır. Gazzali insan ruhunu eyleyen, idrak eden ve çokça bilen bir cevher olarak tanımlar. İnsan bilgileri tedricen öğrenmekte ve bu öğrenme iki dönemde oluşur. Yazarın tespitine göre Gazzali bir bilgiyi elde edebilme dönemlerini tasnif ederken yaş aralıklarının temel almaz. Kişisel farklılıklar bilgiyi edinme çağlarında da farklılık gösterir. Kanburoğlu, Gazzali'ye göre ruhun mertebelerinin olduğunu ifade ederek bu mertebeleri özelliklerini ile açıklar. Bu tespitleri *el-Me'ârifte* anlattığı nefsin tedricen edindiği özellikleri göre aldığı isimleri, bir diğer eseri olan *Miškât*'te de benzer merhaleler üzerinden derecelendirip ruhun mertebeleri olarak ele aldığını açıklar. Yazar bu merhaleleri niteliksel değişiklikler olarak

değerlendirir. Çalışma içerisinde bu mertebelerin yer almasının sebebini, insanın kemal sürecinde geçirdiği merhaleleri okuma gerekliliğidir diyebiliriz. İnsan yapısı, ruh beden ilişkisi, ruhun özellikleri bağlamında ele alındıktan sonra Gazzali'nin insanın ruhu anlamında kullandığı kavramlar açıklanır. Nefs, ruh, kalp ve akıl kelimelerinin bazen birbiri yerine bazen bütünüyle farklı olarak ele alındığından bahsedilir ve bu kavramların *Ledün, Kimyâ, İhyâ* ve *Me'âric* eserlerinden yola çıkılarak anlaşılacağını düşünür. Ancak Kanburoğlu'nun değerlendirmesine göre; Gazzali nefis, ruh kalp ve akli marifetin mahalli olarak tanımlamaktadır.

İnsan ve yapısı, ruh-beden ilişkisi ve ruhun özellikleri ele alınıp, İnsanın Tabiatı bölümüne geçilir. İnsanın tabiatı iki kola ayrılır. Bu ayrım; İnsanın Ruhî Yönünün Tabiatı: Fıtrat ve İnsanın Bedeni Yönünün Tabiatı: Mizaç şeklindedir. İlk olarak insanın ruhi yönü olarak fıtrat ele alınır ve oldukça uzun değerlendirmelere yer verilir. Yazar, Gazzali'nin fıtrat kelimesini üç farklı bağlamda kullandığını tespit eder. İlk bağlam fıtrat ve Allah'a iman ilişkisidir. İkinci bağlam, akli kuvvetlerin çift yönlü potansiyele sahip olmasıdır. Bu bağlam insanın hem iyi hem kötü olana eşit derecede meyyal olmasıyla ilişkilendirilir. Fıtratın son bağlamı ise, kişide olan herhangi bir kalıtsal özelliğin tabiat hâlini almasıdır. Burada Gazzali'nin İhyâ'da geçen, "İnsanlar tıp, fıkıh ve diğer ilimlerin iç yüzlerini anlama hususunda, gayretlerindeki ya da *zeka ve idrak fıtratlarındaki farklılık sebebiyle sayılamayacak kadar çok çeşitli seviyelerde oldukları gibi, mükâşefe ilminde de farklı dereceler vardır.*" ifadeleri üzerine bir değerlendirme yapılır. Bu değerlendirme ile beraber fıtratın üçüncü bağlamı, ruhi anlamda kişinin tabiatı olan duruma değil, kalıtsal bir yaratılış özelliğine işaret ettiği savunulur. Yazarın bir diğer tespiti ise Gazzali'nin kalbin fıtratı olduğunu savunmasıdır. Gazzali'nin bedeninin fıtratı olarak değil nefsin yahut kalbin tabiatını ifade ederken fıtrat kavramını kullandığı, insandan başka bir canlıda fıtratın varlığından söz etmediği aktarılır. Fıtrattan asıl kastedilenin "marifetin mahalli" yani insanın yaratıcısını bilme istidadı olarak ele alındığı değerlendirilir. Yapılan bu değerlendirme hatırımıza Hz. Peygamber'in "İnsan İslam fıtratı üzerine doğar" hadisini getirir. Kanburoğlu fıtratın, marifetin mahalli olmasını; imtihanların farklı olmasıyla ilişkilendirerek herkesin farklı fıtratlara sahip olmasının bir adalet olduğunu ifade eder. Bu

fikri kuvvetlendirecek şu önermeleri sunmaktadır. Eğer marifetin mahalli anlamında olan ilk anlam herkes için ortak olmasaydı bazı insanlar Allah'ı bilmeye güç yetirecek bazıları ise asi tabiatlı yaratılmış olacaktı. Bu da yaratıcının kullarına zulmetmesine sebep olacaktı. Çift yönlü potansiyel olan fitrat ise eğer herkes için ortak olmasıyla bazı insanların iyi olması bazılarının da kötü olması gerekecekti. Bu da yaratıcının bir zulmü olacaktı. Son olarak bir şeyin tabiatı anlamındaki fitrat eğer herkeste farklı olmasaydı yani idrak etme zeka, öğrenme gibi melekeler herkeste eşit olsaydı insanlar arasında bir farklılık söz konusu olmayacak ve insanlar arasında bir diğeriyle tamamlanan düzen olmayacaktı. İnsanın ruhi yönünün tabiatı açıklandıktan sonra bedeni yönünün tabiatı olarak tanımlanan mizaç bahsine geçilmektedir.

Kanburoğlu; Gazzali'nin özgün bir mizaç nazariyesi olmadığını, kendi dönemindeki, mizaç anlayışının bir yansıması olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Gazzali'nin fikrine etki ettiği düşünülen İbn Sina ve Gallen'in görüşleri aktarılır ve Gazzali'nin hemfikir olduğu veya ayrıldığı noktalar tahlil edilmektedir. Bu tespitler sonucunda mizacın ruhun değil beden bir özelliği olduğunu, kişiye özgün olduğunu ifade eder. Mizaca dair son değerlendirme ise mizaçta bozulma veya düzelmenin mümkün olup olmamasına dairdir. Ergün'e göre mizacın bozulması mümkündür. Bu bozulma, kötü davranışları alışkanlık hâline getirmeye veya biyolojik olarak sağlığının bozulması şeklinde olabilir. Bu tespiti Gazzali'nin Hak yolunun yolcusuna verdiği tavsiyeler çerçevesindedir. Son yaptığı değerlendirmeler ile fitrat ve mizaç kavramlarını sade bir şekilde açıklar. Fitratı insanın ruhi yönü, mizacı bedensel yönü olarak niteler. Bazen birbiri yerine kullanılan bu iki kavramın Gazzali'ye göre farklılıkları olduğunu iddia eder ve bu farklılıkları şu şekilde açıklar. İlk olarak fitrat, marifetin mahalli olan kalbe sahip tek varlık olan insana aittir. Mizaç ise diğer varlıkların sahip olduğu bir özelliktir. İkinci farklılık, fitrat her insana ait bir özelliktir, birbirinde farklılıklar göstermez. Mizaç ise kişinin kendine özgü bir özelliği, huy ve yönelimlerine etki eden biyolojik bir durumdur. Son olarak mizaç yönlendirilen, bozulan bir özellik; fitrat ise bozulmayan ancak aslından saptırılan ve üzeri örtülen bir özelliktir. Yazar tarafından bu farklılıklar eğitim ile bağdaştırılarak, kişinin mizacı göz önünde bulundurularak eğitimin şekillenmesi gerektiği, eğitimin asıl işlevinin kişinin yönelim ve yatkınlıklarının

farkına varmasına yardımcı olması gerektiği savunulmaktadır. Burada eğitimin bir yönü “koruyucu hekimlik” olarak nitelenir ve koruyucu hekimliğin işlevi gibi eğitimin de işlevinin fitratı koruması, kişinin hakikatten uzaklaştığında ona özünü hatırlatmaktan ibaret olduğu ifade edilir.

İkinci bölümün, *Ahlak* başlığı Gazzali’nin ilimler tasnifi ile başlamaktadır. İlimler tasnifine yer verilmesi kitap içerisindeki ilim ve ahlak ilişkisine dikkat çekmektedir. Burada Gazzali’nin, kendisinden önce ahlakın mahiyetine uygun bir tanımda bulunmadığını, hakikatinden değil belli sonuçlarından söz edildiğini ifadesine yer verilir. Yazara göre Gazzali ahlakı tanımlarken *kökleşmiş heyet* kavramını kullanmaktadır. Bunun sebebi ise, Gazzali’ye göre bir davranışın ahlak hâline gelmesi için yerleşmiş olması gerekliliğidir. Gazzali’nin ahlakı eylemden ibaret görmediğini ifade eden Ergün, “ahlak neler değildir?” sorusuna Gazzali’nin *İhya* eserindeki fikirlerinden cevap vermektedir. Ahlak fiilden ibaret değildir. Nitekim cömert ahlaklı olup, verecek malı olmayan ya da vermeye engeli olan kimseler olduğu gibi; cimri ahlaklı olup, belli bir amaç ya da riya için infakta bulunan kimseler de olabilir. Ahlak, kuvvetten de ibaret değildir. Çünkü insan hem cömert hem cimri olmaya muktedir yaratılmıştır. Bilgiden de ibaret değildir çünkü kişinin hem güzele hem çirkine yönelik bilgisi olur, bu da ikisinden birine yönelmesiyle sonuçlanmayabilir. Dördüncü hususta ise “Ahlak nedir?” sorusunun cevabını görmekteyiz. Ahlak, nefsin istekli olduğu ve bu sayede kendisinden cimrilik ya da cömertlik fiilinin sadır olduğu nefsin hey’etinden ibarettir. Ergün’e göre ahlak, nefsteki bir durumun fiile dökülmüş hâlidir. Bu sebeple hangi durumda güzel ahlak olacağı da nefsin kuvvetlerinin itidali ve birbiriyile uyumlu şekilde işlenmesi ile mümkündür.

Ahlak bölümü içerisindeki diğer başlıklarda ahlakın ameli ve nazari bölümleri, vehbi veya kesbi olması konuları tartışılmış ardından da ahlakın nasıl edinildiği ve ahlakı güzelleştirmenin yollarından bahsedilmiştir. Güzel ahlak, insandaki bir potansiyel olan nefsin kuvvetlerinin itidali olarak tanımlanır. Bu itidali insan iki şekilde elde ettiği ifade edilir. İlk olarak Allah’ın kişiye kemal fitratı bahşetmesi ile. İkinci yol ise mücadele ve riyazet ile itidali elde etmektir. Örneğin cömert olmayan bir kişi kendini zorlamalı, cömertlik tabiatı hâline gelene kadar eylemini devam ettirmeli ve nefsiyle mücadele etmelidir. Burada bir davranışın yahut hâlin ahlak hâline gelmiş

olmasının kişiye zevk vererek yerine getirmesi ile ilişkilendirilir. Gazzali güzel ahlakın bazen tabiat ve fitratla bazen güzel fiilleri alışkanlık hâline getirmesiyle bazen de güzel davranan kişilerle bir arada bulunmasıyla öğrenileceğini ifade eder. Adi tabiatlı bir kimsenin kötü arkadaşlarıyla bir arada bulunmasını alışkanlık hâline getirerek kolaylıkla kötülük yapabileceğini ve bu kişinin de Allah'tan uzak kimse olduğunu ifade eder. Ergün'e göre, Gazzali'nin tabiat olarak iyi veya kötü olma meselesi tartışmaya açıktır. Çünkü bu fikir onun "nefsin kuvvetlerinin herkeste aynı olan bir potansiyel olduğu" fikriyle çelişir, kişinin kendisini o hâl üzere bulduğu bir durumdan söz ediyor olması yönüyle adil olmadığını ifade eder. Bu bağlamda tabiat kelimesini bir yatkınlık olarak ele aldığı yorumunun yapılabileceğini ifade eder. Tab' kelimesinin yatkınlık anlamının bulunduğunu, bu değerlendirmenin de Gazzali'nin ahlakla ilgili olan fikirlerine daha tutarlı olacağını açıklar.

Ahlakı Güzelleştirmenin Yolları bölümünde, Gazzali'nin ahlakın güzelleşmesini ile kalp hastalıklarının giderilmesi ilişkisinden bahsedilir. Devamında ise Gazzali'nin hastalıkların giderilmesine dair önerdiği üç yol açıklanır. Bu yollardan ilki kişiyi tanımaktır. Kişinin ahlakını tanımak onu tedavi edebilmenin ön şartıdır. İkinci ve Gazzali'nin en temel yolu olarak ifade edilen yöntem ise zıddıyla tedavidir. Zıddıyla tedavi olarak ifade edilen bu yöntemi Gazzali'nin zaman zaman riyazet olarak da isimlendirdiğini aktarılır. Bu tedavilere örnek olarak; bilgisizliğin, öğretimde; cimriliğin, kişinin kendini cömert davranmaya zorlamasıyla. Üçüncü yol ise *ibadetlerin ahlakın güzelleşmesine etkisi* olarak belirlenir. Burada günümüzde "İbadet nedir, ne için yapılır?" sorularına tatminkâr bir cevap olmaktadır. Gazzali'ye göre ibadetlerin bir amacı kişinin ahlakını değiştirmektir. *Secde etmekteki gaye yüz ile elleri bir araya getirmek değil, kulun kalbindeki tevazu sıfatını kuvvetlendirmektir.* Yapılan tespite göre; Gazzali'nin ortaya koyduğu temel şart eylemlerin bir niyete tabi olmasıdır. Gafil ve dünyayla meşgulken secde eden kimsenin alnını yere koyması kalbine etki ederek ondaki tevazuyu kuvvetlendirmez. İbadetin asıl amacı kalbin hâlini değiştirmektir. Bununla beraber güzel ahlakta istenen, kişinin faziletleri hem ilmi hem de ameli yönüyle bilip uygulamasıdır. Taklitle elde edilen huyların ilmi yönü yoktur. Bu sebeple diğer yollara kıyasla son tercih edilen yöntemdir.

Kemal: İnsanın Yetkinliği başlığı olan üçüncü bölüm, tezin ana konusunu ele almaktadır. Ergün'e göre, kemalin, insanın ruhuna mı bedenine mi yoksa her ikisine mi ait olduğu tespit edilmelidir. Bölüm, Gazzali'nin insanın kemalinin mutluluğuyla özdeşleştiği fikrine dair incelemeler içerir. Bu incelemeler ile Gazzali'nin dünya saadetini ele alışı, insanın kemalinin dünyevi saadet ve nihai mutlulukla ilişkisinden bahsedilmiştir. Bölüm içerisinde ilk olarak *Kemal Meselesinin Mahiyeti* başlığı altında, varlık ve bilgi bağlamında *kemal* kavramı açıklanmaktadır. *Varlık Bağlamında Kemal* bahsindeki tespitler üzerine Ergün'ün kanaati; Gazzali'ye göre insanın kemali, kişinin fıtratındaki potansiyeli gerçekleştirmesidir. İnsanın yaratılışı itibariyle kemal sahibi olmadığını, yaratılıştaki verilen kemalin insanın fıtraten sahip olduğu bir kemal hâli olduğu ifade edilir. Kamil bir varlığın zatı gereği bozulma kabul etmeyeceği ile ifade edilir. *Bilgi Bağlamında Kemal* bahsinde ise, Gazzali'nin tasavvuf alanında kullandığı kemal anlayışı ile buradaki kemal anlayışının ayrıldığı ifade edilir. Devamında da Gazzali'nin insanın kâmil olmasında itidal olmasının esas mesele olduğu tespitine yer verilir.

Nefsin Kemali ve Bedenin Nefsin Kemali ile İlişkisi bahsinde, beden ve nefsin kemal yolculuğundaki yeri açıklanır. Devamında Gazzali'ye göre beslenme ile kişinin ahlakı arasında güçlü bir bağ kurmasından, az yemenin faydalarından, beslenmenin kemal yolculuğundaki öneminden bahsedilir. Bu tespitlerle, mide şehvetini kontrol altına almanın kemal yolculuğundaki öncelikli meselelerden biri olarak sayılır. Etkilerle beraber, nefsin bedenle olan ilişkisi, kemali bağlamında mutlak olumsuz bir durum olarak değerlendirilmez. Nefs, bedene hakim ve beden de nefis için bir alet olduğundan dolayı beden, nefsin kemali için faydalı bir araçtır. Bölüm içerisindeki değerlendirmelerle beraber Ergün'ün kanaatine göre Gazzali, insanın kemalinden söz ederken asıl olarak nefsin kemalinin gerektiğini düşünür. Bedenin ise bu yolculukta bir etkisi olduğu kabul edilir. O'na göre kemal, bedenlenmiş nefse ait bir özelliktir.

Mutluluk ve Kemal bahsinde, Gazzali'nin dünyevi mutluluğa dair fikirleri, mutluluğun elde edilmesine dair yollar ve mutluluk türleri açıklanır. Gazzali'ye göre gerçek mutluluğun ahiret saadeti olduğu, bu saadete de ilim ve amel ile erişebileceği ifade edilir. Mutluluğa erişmek için ilim ve amel yollarını tercih etmede kişiye görelilik ilkesi ortaya konur. Örneğin yaşlı kişilere dair önerdiği

yol sürekli ibadet hâlidir. Mutluluk ile kemal anlayışından bahsedildikten sonra *Hakiki Kemal- Vehmi Kemal* bahsine geçilir. Bölüme başlarken, Gazzali'nin kemal meselesine dair tasnifinin önemi ve bu tasnifin gerçek kemalin anlaşılmasında önemli bir yeri olduğu vurgulanır. Yapılan değerlendirmeler ile hakiki kemal, ilim ile elde edilen kemal; vehmi kemal ise kudret ile elde edilen kemal olarak tespit edilir. Gazzali'ye göre ölümle birlikte yok olacak her şey; makam, mevki, zenginlik gibi hâller vehmi kemaldır. Hakiki kemal Allah ile yakınlık kurmaktır. Kemal tasnifi tamamlandıktan sonra, *Mutlak Kemal- İzaftı Kemal* bahsine geçilir. Burada ise Gazzali'nin mutlak değişmez bir kemal düşüncesi olmadığını, Allah'a izafe ettiği mutlak kemal ile insan için kullandığı izaftı kemal ayrımı açıklanır. Değerlendirme bölümünde ise Allah'ın kemali ile insanın kemalinin varlık açısından mutlak kemal ve izaftı kemal olarak değerlendirildiği, sıfat olarak ise hakiki kemal ve vehmi kemal olarak değerlendirildiği belirtilir. Değerlendirmeler sonunda *İnsanın Kemali* bölümüne geçilir ve bu yolda yürüyecek olanlara Gazzali'nin tavsiyelerinden bahsedilir.

İlk tavsiye kişinin kendini tanımasıdır. “İnsan kendini nasıl tanıyabilir?” sorusuna *İhya, Kimya* eserlerinden tespitlerle cevap verilmektedir. Gazzali'ye göre ilk olarak kişi kendini hesaba çekmeli, insanlar arasında bulunmalı, seyahat etmeli ve ehil bir şeyhin gözetiminde olmalıdır. Kişinin kendini hesaba çekmesi ile dünyada yapıp yapmadıklarının farkında varmasını sağlar. İnsanlar arasında bulunması, kişiyi kendi ahlakını ve gizli özelliklerini denemesini sağlar. Eser'de bu durum insanın insana ayna olması olarak tanımlanır. Üçüncü yol seyahat etmesi, kişinin karakterini ortaya döker. Son yöntem ise ehil bir kişinin gözetimine girmesidir. Böylelikle kişinin kusurlarını görmesine vesile olacaktır. Verilen yöntemlerin sonunda, kişinin kemale ulaşmasının yolları incelenmektedir. Bu inceleme ahiret mutluluğu ve nefsin bedene dönük yönü, beden yönetimi ve ahlakın düzelmesi üzerinden yapılmaktadır. Üçüncü bölüme dair son olarak kişinin kemalinin biricikliğinden bahsedilir. Ergün'ün tespitine göre Gazzali, kemalin tüm insanlar için geçerli ancak bu kemale erişmenin derecelerinin şahsa özel olduğu fikrine sahiptir. Gazzali *Kitâbu esrâri's-salâh'da* geçen, sahabilere ibret veren ayetler okunduğunda düşüp bayılma, titreme gibi hâlleriyle ilgili rivayetleri, bazılarının farklı derecelere sahip olması şeklinde değerlendirir. Kemalin biricik olmasına dair

Ergün'ün değerlendirmesi ise kişiyi kamil yapan bir özelliğin bir diğerini nakıs yapabilmesi yönündedir.

Son olarak *Eğitim: İnsan Değişir mi?* bölümü; Gazzali'nin eğitimle ilişkili kullandığı kavramların açıklanması ile başlar. Bu kavramlar; talim-teallüm, terbiye, tedip, tehzip, tezkiye-tasfiye, ıslah, murakabe- muhasebe, uzlet ve taklit olarak belirlenmiştir. Gazzali'nin bu kavramları net olarak birbirinden ayırmadığı belirtilir. Burada tüm kavramların değerlendirmelerinden bahsedemeyeceğimiz için dikkatimizi çeken tedip kavramından bahsedeceğiz. Yazar, Gazzali'nin eserlerinde yaptığı incelemede, *tasavvufi anlamdaki kişiyi yetiştirmek, Allahın kulunu edeplendirmesi, hâl ve hareketi belli bir düzene sokmak, nefsin kuvvetlerini itidal durumuna getirmek, fiziksel müdabelede bulunarak yanlış bir davranıştan vazgeçirmek, uyararak yola getirmek* anlamlarında kullanıldığı tespit etmiştir. Edeplenmekten maksadın insanlara tahammül etmek, kendini ve nefsinin olgunlaştırmak ve şehvetlere boyun eğmek olduğu belirtilir. Bir diğer anlam olarak tedip, başkasını eğitmektir. Allah'ın kulunu/kullarını edeplendirmesidir. Burada Hz. Peygamber örneği verilir. Gazzali'nin ilk edeplendirilmiş ve ahlakı güzelleştirilmiş olanın Hz. Peygamber olarak kabul ettiğinden bahsedilir. Eser içerisinde Gazzali ilk kez Hz. Peygamber'i örnek olarak göstermiştir.

Kavramlar değerlendirildikten sonra eğitim meselesine dair incelemeler yapılmaktadır. İlk olarak Gazzali'nin; eğitimin anlam ve gayesi, eğitimin imkânı ve sınırı fikirlerine yer verilmiştir. Sonrasında da eğitimin ilkelerinden bahsedilmiştir. Ergün'e göre Gazzali eğitimi, nazari ilimlerin öğretimi ve ahlakın güzelleştirilmesi bağlamlarında ele alır. Nazari ilimlerin öğretimi ve öğreniminden kasıt ise teknik ilimlerdir. Ahlakın güzelleşmesinde ise eğitimin temel bir yeri vardır. Gazzali'nin eğitimi, kalbin hâllerini değiştirmek ve güzel sıfatlara sahip olmak olarak kabul edildiği tespit edilir. Eğitim ile kişinin iyi bir hâl üzere olması sağlanır. Bu eğitim kişinin rızası ve kendi potansiyellerini yönlendirmesi ile olacaktır. Gazzali'nin eğitimi "bir yönlendirme faaliyeti" olarak ele aldığı tespit edilir. Bu sebeple de Gazzali'nin eğitim anlayışında kaybedilmiş insan olmadığı, hangi hâl üzere ise o hâl üzerinden değerlendirileceği ifade edilir. Burada akılda kalması açısından somut bir örnek verilmiştir. Gazzali insanları farklı yaratılış ve meziyetlerde gördüğü için

herkesin aynı çizgide yürüyerek itidale ulaşmasını mümkün görmez. Ergün'e göre önce kişinin tanınması ve çizginin neresinde olduğu tespit edilmelidir. Bu yol üzerindeki adımları da itidale varmış olmasından değil, bulunduğu konumdan merkeze ne kadar yaklaşmış olması ölçüsünde değerlendirilir. Gazzali'nin eğitimin imkânı ve sınırına dair tespitleri değerlendirilerek, eğitim sınırının; kişinin tabiatına göre belirlenmesinin gerekliliği ifade edilir. Kişinin tabiatında olanı itidale yönlendirmesi gerekli görülmektedir. Bu tespitler, ahlak bağlamında, Gazzali'nin fazilet yahut reziletlerin kazanılması, kişinin tabiatı değiştirmek değil potansiyeli çıkararak yönlendirmek olarak değerlendirir. Son olarak eğitimde toplumun ihtiyaçları ve kişinin ihtiyacı birbiriyle aynı olmadığından öncelikli olanın belirlenmesi gerektiği ifade edilir.

Eğitimin İlkeleri başlığı altında Gazzali'nin eğitime dair görüşleri ilke hâline getirilerek incelenmiştir. Bu ilkelerin başında *kişiye görelilik* gelir. Yazı içerisinde yer yer vurgulanan bu görüş her ferdin kendine has durumuna göre eğitim alması gerektiği yönündedir. Bir diğeri ilke ise tedriciliktir. Burada Gazzali'nin kolaydan zora, aşama aşama eğitime dahil edilmesini, kişinin kendisi ile kalmayıp ulaşabileceği insanlara doğru aşama aşama ilerlemesini savunduğu belirtilir. Ergün'e göre tedriciliğin Gazzali'deki önemi; eğitimin yönüne, ilmin zorluk derecesine, kişilerin yeterliliklerine göre uygulamasıdır. Kişinin eğitimindeki son ilke ise itidaldır. Kişi tabiatında var olanı akıl ve şeriat ölçüsünde itidale ulaştırmalıdır. Yapılan tespite göre Gazzali'nin düşüncesindeki eğitim *bir itidale yönlendirme faaliyetidir*.

Eğitime dair ilkeler açıklandıktan sonra bir diğer muhatap olan eğitimciye dair Gazzali'nin değerlendirmelerine yer verilir. Eğiticinin Gerekliliği Ergün'e göre Gazzali'nin eğiticie dair mutlak bir tanımı yoktur. Ancak eğiticinin bazı vasıflarının olması gerektiğini düşünür. Bu sebeple bölümün devamında *Eğiticinin Sahip Olması Gereken Özellikler* başlığı altında bu özellikler incelenir. Eğitici ve talebenin özellikleri açıklandıktan bölüm bitirilmiş ve sonuç bölümünde değerlendirmelere yer verilmiştir. Dört bölüm içerisinde incelenen meseleler değerlendirilerek okuyucuya son tekrar sağlanmıştır. İnsanın kemalinin, yaratıcısını idrak ederek kalıcı mutluluğa eriştiği, her insanın kemale istidadının olduğu ancak kişinin idrak etmeyi zorlaştıracak durumlardan temizlenmeye ve yaratıcısı ile yakınlık kurmasına eğitim ile

ulaşılacağı tekrar ifade edilir. Önemli hususlardan biri de Gazzali'nin eğitim anlayışını *idrak, keşf, tevih* süreci olarak değerlendirmektedir. Kişinin yeterlilik ve kabiliyetlerinin farkında olmasını idrak, sahip olduğu potansiyellerin açığa çıkarılmasını keşf, söz konusu potansiyellerin itidale yönlendirilmesine de tecrid olarak sıralamaktadır.

Eser girişte bahsettiğimiz, günümüz problemlerine dair birçok meseleyi Gazzali perspektifinden gün yüzüne çıkarmaktadır. Kemal, itidal, saadet, marifetullah gibi temel meselelerin sık sık tekrarlanması okuyucu için bir hatırlatıcı olmaktan ziyade konunun yerleşmesine imkân sağlamıştır. Eserin başında yer alan Çalışmanın Konusu, Amacı ve Problemi başlığı okuyucuya eser içerisindeki meselelere dair ön bilgi sunmasıyla oldukça verimli olmuştur. Ancak bu başlık altında eserde ortaya konulan Gazzali'nin eğitimde kemal fikrine dair tezin iki temel argümanı olduğu ve bu argümanlar üzerine inşa edileceği ifade edilir. Bu argümanlar, parçalanmış kemal anlayışının reddi yahut bütüncül kemal anlayışının gerekliliği ve her insanın kemali kendi potansiyel ve yeterlilikleri ölçünce elde etmesidir. İkinci argümana dair okuyucuya çokça örnek ve ifadelere yer verilmiştir. Ancak bütüncül kemal ve parçalanmış kemal ayrımına dair eser içerisinde açıklamalar sınırlıdır. Ferdi hayatın çokça savunulduğu, eğitimde toplumsal ihtiyaçların öngörüldüğü bu dönemde eserdeki tespitler oldukça çarpıcıdır. Umulur ki bu alana dair birçok çalışmanın yapılmasına vesile olacaktır.

Kaynakça

Ergün, Ü. Betül Kanburoğlu. *Gazzali Düşüncesinde İnsanın Kemali*. İstanbul, İLEM Yayınları, 2020.